

ISLOM MOLİYASI XUSUSIYATLARINING NAZARIY ASOSLARI

Kakharova Dildora Erkinovna

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

ARTICLE INFO

ABSTRACT:

ARTICLE HISTORY:

Received:18.04.2025

Revised: 19.04.2025

Accepted:23.04.2025

Ushbu maqolada islom moliyasi xususiyatlarining nazariy asoslari keng o'rganilgan. Islom moliyasining rivojlanish holati va zaruriyatlari, islom moliyasining boshqa moliyalardan farqli jihatlari tadqiq qilingan.

KEYWORDS:

*islom moliyasi,
moliya bozori, islomiy
moliya, islomiy xatar,
islom banki, xalqaro
moliya, moliya bozori.*

Islomiy moliya tarmog'i bugungi kunda jahonda jadal rivojlanib borayotgan va innovatsion moliyalashtirish mexanizmlarini o'zida jamlagan sohalardan biri hisoblanadi. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, islomiy moliya muassasalari yalpi aktivlari miqdori 2,5 trillion AQSH dollarini tashkil etadi va yiliga 15–20% ga o'sib bormoqda. Aholisining asosiy qismi musulmonlardan iborat bo'lgan davlatlar uchun ushbu tarmoqni rivojlantirish, ayniqsa, dolzarb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. Mirziyoyev IHT TIV kengashi 43-sessiyasi ochilish marosimida so'zlagan nutqida «Islom olami ulkan iqtisodiy, investitsion salohiyat, energetika resurslariga ega. Ulardan to'g'ri foydalanish, Islom hamkorlik tashkilotiga a'zo davlatlarning xalqaro savdoiqtisodiy, moliyaviy, investitsion hamkorligini kengaytirish, mamlakatlarimizni birlashtiradigan transport yo'llarini tashkil etish yuksak iqtisodiy taraqqiyot ko'rsatkichlariga erishish imkonini beradi va bu pirovard natijada boshqa barcha sohalarning rivojlanishida asos bo'lib xizmat qiladi», – deya ta'kidlab o'tgan edi.

Shunday ekan, musulmon davlatlaridagi faoliyati islomiy moliyalashtirishga asoslangan mavjud banklar, investitsiya fondlari va kompaniyalar mablag'larini O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va xususiy sektorni qo'llabquvvatlash maqsadida jalb etish ayni muddaodir. Buning uchun albatta milliy bank tizimiga yangicha yondashuv bilan nazar solmoq lozim, ya'ni an'anaviy moliyalashtirish mexanizmlari bilan bir qatorda

sherikchilikka asoslangan moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish masalasi tadqiq etilishi muhim va dolzarb hisoblanadi.

Har qanday muassasaviy tarmoq uni tartibga soluvchi qoida va nizomlar, o'rnatilgan qonunlar mavjud bo'lgan taqdirda faoliyat ko'rsatadi. Musulmonlar turmush tarzini tartibga soluvchi qoidalar islom qonunlari majmui – shariatda ifodalangan. Ushbu qonunlar to'rt manbaga ega. Birinchisi – muqaddas Qur'on bo'lib, u diniy bilimlarning asl va o'zgarmas manbasi hisoblanadi. Qur'on Payg'ambar sallollohu alayhi vasallam orqali Jabroil (alayhissalom) vositasida yetkazilgan Allohning vahiyalarini o'z ichiga olgan bo'lib, butun insoniyatga yo'llangan ilohiy ko'rsatma hisoblanadi.

Mazkur qonunlarning ikkinchi manbasi hadislar hisoblanadi. Ular Payg'ambar Muhammad sallollohu alayhi vasallamning qavllari va tutumlari yoki ular bilan bog'liq voqealar to'g'risidagi qisqa rivoyatlar bo'lib, Payg'ambar sallollohu alayhi vasallam sunnatlari asosini tashkil etadi.

Shariat qonunini shakllantiruvchi uchinchi manba «ijmo» deb ataladi. Ijmo – obro'li islomiy olimlar tomonidan aniq bir masala yoki holat uchun ishlab chiqilgan yechimlardir. Islom an'analarida Qur'on va sunnatdan mustaqil xulosa chiqarish huquqiga ega ulamolar mujtahidlar deb ataladi.

To'rtinchi manba «qiyos» deb nomlanadi. Ushbu atamaning dastlabki ahamiyati «o'lchash» yoki «ikki ashyo o'rtasida taqqoslash o'tkazish» so'zlaridan kelib chiqadi. Qiyos – murakkab va munozarali masalalar bo'yicha Qur'on va hadislarda bayon etilgan asoslarga ko'ra, mujtahidlar tomonidan yangi yechimlarni ishlash va monandligi asosida hukm chiqarishdir.

Islom huquqshunosligida Qur'on va hadislariga asoslangan dalillar shar'iy (qonuniy) dalillar deyiladi, ularning ishonchligi har qanday gumonlardan xolidir, chunki mazkur ikki manba islom ta'limotining mutlaq haqqoniy va mustahkam asosini tashkil etadi. Ijmo va qiyosga asoslangan dalillar, shuningdek, «furu» – shariat huquqining tarmog'i sifatida ham ma'lum.

Shunday qilib, islom yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi tartiblarni taklif etadi va inson hayotining barcha jabhalari, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar (muomala) uchun qoidalar majmuiga rioya etishga amr qiladi. Islom tamoyillariga muvofiq shakllantirilgan moliyaviy va iqtisodiy tizim zamonaviy va umumqabul qilingan tizim bilan qanday qilib va qay darajada uyg'unlashishi mumkin? Mana shunday tizim iqtisodiy resurslarni joylashtirish, taqsimlash va ayirboshlash masalalari bilan qay tarzda shug'ullanishi mumkin? Uning asosiy qoidalaridan ayrimlari qay yo'sinda lozim darajada tahliliy sinchkovlik ila izohlanishi mumkin? Islom tamoyillariga asoslangan moliyaviy, ijtimoiy va iqtisodiy tizimni shakllantirish yoki ko'rib chiqishga jalb etilgan tadqiqotchilar mazkur va boshqa ko'plab masalalarni tadqiq etadilar.

Faqat so'nggi bir necha o'n yillikda ushbu moliyaviy va iqtisodiy nizom hamda meyorlarni zamonaviy tahliliy atamalar nuqtai nazaridan izohlash uchun jiddiy say-

harakatlar amalga oshirilganiga qaramay va ko'plab tadqiqotlar chop etilgan bo'lsa-da, baribir «islomiy moliya» yoki «islomiy iqtisodiyot» singari «islomiy» atama qo'shilgan turli ijtimoiy fanlarga nisbatan aniq ta'rifni qo'llash yuzasidan ayrim chalkashliklar saqlanib turibdi. Mana shunday tizimning turli jabhalarini bir butun sifatida emas, balki alohida ko'rib chiqish tendensiyasi buning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Masalan, «islomiy moliya» atamasi ko'pincha «foizni man etuvchi» tizimni ta'riflash uchun ishlatiladi. Lekin mana shunday sodda bayon etish nafaqat noto'g'ri, balki qo'shimcha chalkashliklarning manbasi ham hisoblanadi.

Islomiy moliya industriyasi global moliyaviy aktivlarning qariyb 1% ini tashkil etadi va 2002–2012 yillarda yiliga 20% ga o'sdi. Islomiy moliyaviy xizmatlarga korporativ va ulgurji bozorda talabning ortib borishi tarmoq o'sishini rag'batlantirib turgan omillardan biri hisoblanadi. Ushbu tarmoqda banklar asosiy bo'g'imni tashkil etmoqda va global bank sanoatida u qadar katta bo'lmagan, lekin o'sib borayotgan tarmoqni o'zida aks ettirmoqda. XX asr oxiri – XXI asr boshlarida islomiy bank ishi o'sishidagi ulkan o'zgarishlar yirik an'anaviy banklarning ham diqqat-e'tiborini, «islomiy darcha» deb ataladigan muqobil mahsulotlarni taqdim etishga qaratishiga turtki bo'ldi. Chunki islomiy banklar umumiy moliyaviy muhitda vujudga keladi va ishlaydi, ular bozorda raqobatbardoshlikni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq muammolarga ro'baro' bo'ladi. Bundan tashqari, mazkur banklar shariat ko'rsatmasi talablarini bajarishlari lozim bo'ladi.

Inqirozdan (2008 yilgi jahon moliyaviy inqirozi nazarda tutilmoqda – B. J.) keyingi davrlarda muqobil moliyalarning o'sishi yanada kuchaydi. Dastavval islomiy moliyaviy mahsulotlar hammabop bo'lmagan bo'lsa-da, oxirgi yillarda u ko'plab mijozlarni o'ziga jalb etib, kengaydi. Global iqtisodiyot panasida qolib ketgan islomiy moliya endi oldingi saflarga chiqib qoldi. Hozirgi vaqtda aksariyat yirik moliyaviy muassasalar konsalting, buxgalteriya hisobi, shuningdek, axborot tadbirlari tufayli muqobil moliyalar sohasiga u yoki bu darajada jalb etilmoqda. Tadqiqotchilarning hisob-kitoblariga ko'ra, hozirgi vaqtda islomiy moliya 105 ta mamlakatda ishlab turibdi, aksariyat mamlakatlar qonunchiligida mazkur soha uchun meyoriy-huquqiy asosni yaratishga muvaffaq bo'lindi. Islom dunyosining o'zida mazkur moliyaviy muassasalar moliyaviy munosabatlarning asosiy ishtirokchilari bo'lib qolmoqdalar.

Yakkaxudolikka asoslangan barcha dinlarning, shu jumladan, yahudiylik, nasorolik va islomning asosiy g'oyasi – olamning yagona Alloh tarafidan yaratilganligi va boshqarilishiga imon keltirishdir. Alloh insonni yaratdi va O'zining amrlari vositasida ma'lum vazifalarni bajarishi uchun yerdagi xalifasi qilib tayinladi. Ushbu amrlar ibodat qilishning ayrim shakllari bilan, ya'ni diniy marosimlar bilan cheklab qo'yilmadi. Aksincha, ular hayotimizning katta qismini, qariyb barcha jihatlarini qamrab oladi. Mazkur amrlar, inson faoliyati o'z zakovatini ro'yobga chiqarishga imkon qoldirmaydigan darajada cheklovchi hisoblanmaydi, lekin shu bilan birga hayotning barcha jabhalarida, inson xohish va idroki erkinligi uchun imkon berishda ikki yoqlama ma'no kasb etmaydi.

Aniqki, Yaratuvchi tomonidan inson idrokiga berilgan vakolatning faoliyat doirasi cheklanmagan emas. Inson zehni lozim darajada idrok eta olmaydigan sohalar ham bor yoki eng kamida u mazkur sohalarida xatolarga yo'l qo'yadi. Bu olamlar Robbisi Alloh taolo O'z Payg'ambarlari (alayhissalom)ga yuborgan ilohiy vahiylarda bayon etgan sohalaridir. Har bir musulmonning qat'iy ishonchi Alloh taoloning so'nggi Payg'ambari sallollohu alayhi vasallamga tushirilgan ilohiy vahiylarda ko'rsatilgan amrlarga shakli va mazmuni bo'yicha itoat qilinishi shartligi hamda ularni kimningdir mulohazakor dalillari yoki ichki istaklari asosida rad etish yoxud buzish mumkin emasligi shu yondashuvga asoslanadi. Shuning uchun insonning butun faoliyati mazkur ilohiy ko'rsatmalarga muvofiq bo'lishi va belgilab berilgan had doirasida amalga oshirilishi kerak. Allohga itoat nafaqat ibodatda, balki iqtisodiy faoliyatda ham talab qilinadi, bunda ayrim zohiriy manfaatlardan voz kechiladi, chunki bu jamiyatning jamoaviy manfaatlariga zid bo'lishi mumkin.

Sudxo'rlikni tanqid qilish tarixi haqida qisqacha ma'lumot.

«Sudxo'rlik» qarzning asosiy miqdoridan tashqari foiz undirish amaliyoti sifatida tushunilgan davrning katta qismida, garchi ayrim holatlarda, ayniqsa, so'nggi vaqtlarda bu tushuncha maqbul ijtimoiy yoki huquqiy stavkadan yuqori manfaat olish sifatida talqin etilayotgan bo'lsa-da, u uzoq tarixga ega. Hozirgi paytda mazkur keng qamrovli ta'rifdan foydalangan holda shuni kuzatish mumkinki, bundan to'rt ming yillar avval va undan keyingi davrlarda sudxo'rlik amaliyoti takror va takror axloqiy, ma'naviy, diniy va huquqiy asoslariga ko'ra qoralangan, man etilgan, nafratlanilgan va jazolangan. Hindiylik, buddaviylik, yahudiylik, nasorolik va islom diniy muassasalari uning ko'zga ko'rinarli va faol tanqidchilari bo'lganlar.

Hindiylik va buddaviylikda sudxo'rlik. Sudxo'rlik haqida bizlarga qadar yetib kelgan eng qadimiy eslatmalarni ko'hna hind diniy qo'lyozmalaridan qidirish lozim. Eng dastlabki yozuvlar Qo'hna Hindistondagi (er. av. 2000–1400 yy.) veda matnlariga oid bo'lib, ularda «sudxo'r» (kusidin) bir necha marta esga olingan va «sudxo'rlik» foiz ostidagi har qanday qarzdorlik sifatida talqin etilgan. Foiz to'lash bo'yicha yanada to'liq va batafsil ma'lumotlar «Sutra» (er. av. 700–100 yy.)ning so'nggi, shuningdek, buddaviy «Jataki» (er. av. 600–400 yy.) matnlarida ham uchraydi. Aynan mana shu so'nggi davrda sudxo'rlikka nisbatan dastlabki nafratlanish ifoda etilgan. Masalan, o'sha davrning mashhur hind qonunshunosi Vasishtxa maxsus qonun qabul qildi, unga ko'ra yuqori tabaqadagi brahmanlar va kshatriylar (jangchilar) ga sudxo'rlik qilish yoki qarzdorlarga foiz asnosida pul berish man etildi. Bundan tashqari, «Jataki»da sudxo'rlik haqoratimiz tarzda esga olingan: «Soxta zohidlar sudxo'rlik bilan shug'ullanishda ayblanadi».

O'sha davrning «Manu qonunlari»dan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, bizning eramiz ikkinchi asrida sudxo'rlik nisbiy tushuncha bo'lib qoldi: «Qonunda o'rnatilganidan yuqori kelishilgan foiz noqonuniy bo'lib, qayta tiklanmaydi: ular buni (kreditlashning) sudxo'rlik usuli deb ataydilar» (Jayn, 1929: 3–10). Sudxo'rlik konsepsiyasi bunday yemirilishda davom etdi va bugungi kunda ushbu nuqtai nazar hanuz qoralansa-da,

sudxo'rlik faqat ijtimoiy joiz deb hisoblanuvchi foizdan yuqori miqdorga oid bo'lib qoldi hamda endilikda man etilmayapti yoki biron-bir jiddiy tarzda nazorat qilinmayapti.

Yahudiylilikda sudxo'rlik. Yahudiylilikda sudxo'rlikning tanqidi Tavrotdagi bir qator parchalarda o'zining manbasiga ega bo'lib, ularda foiz undirish man etilgan yoki ma'qullanmagan yoxud undan hazar qilingan. Manfaatni ifoda etuvchi yahudiycha «neshex» (neshekh) so'zi so'zma-so'z «tishlab olish»ni anglatadi va qarzdor nuqtai nazaridan manfaatni undirishga doir deb taxmin qilinadi. «Chiqish» va «Levit»ning o'zaro aloqador matnlarida ushbu so'zdan kambag'al va qashshoqlarni kreditlashga nisbat berilsa, «Ikkinchi qonun» kitobida faqat chet elliklar bilan amaliy munosabatlarni istisno etganda, uning taqiq doirasi kengaytirilgan va kreditlashning barchasini o'z ichiga olgan.

Foizlarni undirish man etilgan bo'lsa-da, Tavrot amal qilgan davrda ushbu qoidaga amal qilinmaganligi to'g'risida yetarlicha dalillar mavjud deyishga asos bor. «Eski Ahd»dagi bir nechta dalillarga qo'shimcha sifatida shuni aytish mumkinki, qarz beruvchilarga talabchan va ular tomonidan foiz undirishga murosasiz bo'lishga undalgan, eramizdan avvalgi beshinchi asrda «Elefant papirus»larida Misr yahudiylari orasida kreditlar bo'yicha foiz olinishiga oddiy hol sifatida qaralgan. Foiz undirishga qo'yilgan ushbu saxovatpesha taqiqning tabiatida uni buzish, o'zida jarima sanksiyalariga olib keladigan jinoyat sifatida emas, balki axloqiy nojo'yalik sifatida ko'rib chiqilgan.

Nasorolikda sudxo'rlik. Sudxo'rlikni tanqid qilish nasoro cherkovi muassasasi tomonidan zo'r ishtiyoq ila qo'llabquvvatlandi. «Eski Ahd»dagi amrlar yangidan uyg'ondi va «Yangi Ahd»dagi sudxo'rlik to'g'risidagi matnlar bilan to'ldirildi. Mazkur matnlarning obro'siga tayangan holda, rim-katolik cherkovi eramizdan avvalgi to'rtinchi asrda diniy idora tomonidan foiz undirishni man qildi: eramizning beshinchi asrida ushbu qoida dunyoviy qavmga ham tatbiq etildi. Sakkizinchi asrga kelib, Buyuk Karl davrida ular yanada oldinga yurdilar va sudxo'rlikni asosiy jinoyat deb e'lon qildilar. Sudxo'rlikka qarshi ushbu harakatlar o'rta asrlar avvalgi davrlarida yanada kuchaydi va 1311 yilda eng yuqori nuqtasiga yetdi, Papa Kliment V sudxo'rlikka taqiqni mutlaq qilib qo'ydi va uning foydasiga chiqarilgan dunyoviy qonunchilikning barchasini bekor qildi.

Papa va fuqaroviy qonun chiqaruvchilar tomonidan ko'p sonli taqiqlar chiqarilgan bo'lsa-da, qonunchilik va cherkov dalillariga zid keluvchi g'ayriqonuniy usullar topildi hamda sudxo'rlik harakati tobora o'sib borayotgan tijorat to'lqinida o'sa boshladi. Protestantlik va kapitalistik ta'sirning o'sishi ham mana shu o'zgarishlar bilan bog'liq edi, lekin shuni qayd etish lozimki, garchi sudxo'rlikni butkul qoralab bo'lmasligi to'g'risidagi qarashlariga qaramay, Lyuter va Kalvin sudxo'rlik amaliyoti sababli o'zlarining ayrim shubhalarini bayon etdilar. Ushbu ta'sirlar natijasida 1620 yillar atrofida ruhoniylar Ruston, «sudxo'rlik, nasoro hukumati bartaraf etishi lozim bo'lgan jamiyatdagi axloqqa qarshi jinoyat yo'lidan, toki shaxsiy diyonat masalasiga aylanishgacha bo'lgan masofani bosib o'tdi va nasoro ruhoniylarining yangi avlodi sudxo'rlikni o'ta yuqori foiz sifatida qayta ko'rib chiqdi» deb bayon qildi. Ushbu mavqe bugungi kunga qadar zamonaviy cherkovning

tafakkurida saqlanib qolmoqda. Bank ishi va investitsiyalar axloqi bo'yicha tadqiqotlar to'g'risidagi hisobotda shotland cherkovi vakillari shunday bayonot beradilar: «Biznes va xususiy qarzlarni uchun foizlar hisoblash amaliyoti mohiyatiga ko'ra nasoro axloqi bilan qarama-qarshi deb tan olamiz. Hisoblangan foiz stavkasining adolatli yoki o'ta yuqori ekanligini aniqlash yanada mushkuldir».

Moliyalashtirishning islomiy asoslariga qaytadigan bo'lsak, shuni qayd etish lozimki, ribo sudxo'rlikni anglatadi. Riboning shu holicha foiz undirishga kirishi shart ham emas. Aslida ribo miqdor jihatidan nomuvofiq pul ekvivalentidan kelib chiquvchi har qanday noqonuniy yoki adolatsiz foyda olishga taalluqlidir. Pul-kredit foizlari yoki sudxo'rlik (ya'ni pullarni pulga oldi-sotdi qilish) – bu riboning shakllaridan biri, xolos.

Tizimning asosiy qoidasi hisoblanadigan riboni taqiqlash – so'zma-so'z «ortiqchalik»ni anglatadi va «sotish yoki qarz shaklida bo'lsin, kapitalning har qanday asossiz ko'payishi» sifatida talqin qilinadi. Islomiy olimlar orasidagi umumiy nuqtai nazar shundan iboratki, ribo nafaqat sudxo'rlikni, balki ama-liyotda keng qo'llaniladigan nohaq daromad hisoblashni ham o'z ichiga qamrab oladi. Foizni taqiqlashning bevosita natijasi sof qarz majburiyatlari bo'yicha berilgan foiz stavkalarining ham man etilganligi hisoblanadi.

Ushbu taqiq ijtimoiy adolat, mulk huquqi va teng huquqlilik asoslariga tayanadi. Islom foyda olishni rag'batlantiradi, lekin sof pul foizlari undirishni taqiqlaydi, chunki mehnat asosidagi foyda muvaffaqiyatli tadbirkorlik va qo'shimcha boylik yaratish ramzi hisoblanadi. Bundan farqli ravishda, foizlar – mehnatga asoslanmagan, faoliyat natijasiga bog'liq bo'lmagan holda baribir hisoblanadigan va agar tijoriy yo'qotishlar mavjud bo'lsa, boylik yarata olmaydigan xarajatlardir. Ijtimoiy adolat, qarzdor va qarz beruvchi o'rtasida foyda va zararlarni muvofiq meyorlarda bo'lishib olishlarini, iqtisodiyotdagi boyliklarni jamg'arish va taqsimlash jarayoni adolatli va voqelikdagi mahsuldorlikni aks ettiradigan bo'lishini talab qiladi.

Shariat tomonidan foizlar undirishning taqiqlash maqsadlariga yoki mantiqiy asoslashga nisbatan turli tomonlar turfa munosabat bildirganlar. Islom huquqshunosligining barcha muvofiq tamoyillari va matnlarini inobatga olib shuni tasdiqlash mumkinki, qat'iy hisoblangan yagona sabab moddiy boyliklarning adolatli taqsimlanishidir, chunki riboni taqiqlashda boyliklarni bir guruh kishilarning qo'lida to'planishining oldini olish ko'zda tutilgan, ushbu taqiq Qur'oni karimdagi «... Sizlardan boylaringiz orasida aylanadigan narsa bo'lib qolmasligi uchun, Payg'ambar sizga nimani bersa, o'shani olinglar va nimadan qaytarsa, o'shandan qaytinglar. Allohdan qo'rqinglar. Albatta, Alloh azobi shiddatli zotdir» (Hashr surasi, 7-oyat) oyatidagi amrlardan kelib chiqqan. Shunday qilib, riboni man qilishning asosiy maqsadi boyliklarni bir guruh, ya'ni bank yoki alohida shaxslar qo'lida jamlanishga olib keladigan yo'llarni to'sish hisoblanadi.

Aksariyat insonlar uchun riboni man etish to'g'risidagi masala – bu oddiygina diniy toat-ibodat masalasidir. Qur'ondagi oyatlar riboni man qiladi, shuning uchun u man etilgan sifatida ko'rib chiqilishi lozim va aql-idrokka asoslangan dalillarni keltirishga hech qanday

zarurat yo'q. Ayrimlar riboning taqiqlanishi o'ta dabdabali hayotdan asraydi, ko'p miqdorda boyliklar to'plashni man qiladi va bu har taraflama rivojlanishga olib keladi, deb aytadilar. Uchinchilari ushbu taqiq adolatsizlikning oldini oladi, demak, adolatsizlikning mavjudligi man etishning yagona sababi, deb hisoblaydilar. Ular mana shu asosda foizlar va sudxo'rlik o'rtasida tafovutlarni kuzatadilar hamda zamonaviy tijorat foizlari o'tgan davrlarda bo'lgani kabi u qadar keskin emasligini qayd etadilar. Ular atamadagi noaniqlik tufayli mana shu nuqtai nazarni mahkam tutadilar, chunki u fikrlar erkin talqinida egiluvchanlikni ta'minlaydi. Lekin faqat ushbu sababga bog'lab unga urg'u berish ham u qadar to'g'ri bo'lmaydi.

An'anaviy iqtisodchilarning umumiy nuqtai nazariga ko'ra, foizlarni undirish (olish) iqtisodiy rivojlanish, investitsiya va jamg'armalarni rag'batlantirishda muhim vazifani bajaradi. Lekin haqiqatda ahvol bunday emas va joylardagi voqelik buning teskarisini isbotlaydi. Iqtisodiyotdagi jamg'armalarning darajasi ko'p sonli omillarga ko'ra aniqlanadi – jamg'armalar bo'yicha daromadlilik ularning bittasi hisoblanadi, xolos. Har qanday iqtisodiyotdagi daromad darajasi va uni taqsimlash tizimi, inflyatsiya darajasi, iqtisodiyotdagi barqarorlik va hukumatning moliyaviy tartibga solish sohasidagi choratadbirlari foizning jamg'arish va investitsiyalashdagi vazifasiga nisbatan ancha muhimroqdir. Aksariyat iqtisodchilar uzoq vaqt davomida foizlar olish tartibi avvalgi davrlardan buyon milliy va jahon iqtisodiyotiga halokatli ta'sir etishini ta'kidlab kelganlar.

Zamonaviy islohotchilar tafakkurida sudxo'rlik. Ayrimlar Adam Smitning «erkin bozor kapitalizmi otasi» ekanligi va davlatning iqtisodiyotga aralashmaslik siyosati tashviqotchisi bo'lishiga qaramay, tartibga solinuvchi sudxo'rlikni qo'llab-quvvatlaganini eshitib, hayron qolgan bo'lar edilar. Foizlar undirishga qo'yilgan taqiqqa butkul qarshi chiqqan o'sha vaqtlarda, u foiz stavkalari bo'yicha cheklovlar qo'yilishiga xayrixohlik bildirgan. Smitning fikricha, bu «o'zlari yakka holda yuqori foiz stavkalari to'lashga tayyor turgan isrofgarlar va proyektor tashkil etuvchilar (chayqovona korxonalardagi investorlar)ga lozim bo'lgan pullarning katta qismi qarzga berilishi» natijasida, past xatarga ega qarzdorlar amalga oshirishga chog'lanayotgan ijtimoiy foydali loyihalar mablag'lardan mahrum bo'lmashini kafolatlaydi.

XX asrning yirik iqtisodchilaridan biri J. Keyns xuddi shunday mavqeda bo'lgan, «tajribaga ega bo'lmaganlar (sxolastlar)ning (sudxo'rlik bo'yicha) tadqiqoti samaradorlikning eng yuqori darajasiga erishish imkonini beradigan tavsiflarni izohlashga yo'naltirilgan, shu bilan bir vaqtda donishmand hukumat foiz stavkasini pasaytirish maqsadida odat va qoidalar, axloqiy tartiblardan foydalanadi, hattoki axloqiy qonunlarga sanksiyalarni havola qilib, uni (foizni) jilovlash uchun nizom va rasm-rusumlarni joriy etish haqida qayg'urishini» taxmin qilgan.

Sudxo'rlikka qarshi yo'nalish islohotchilaridan boshqa biri mashhur iqtisodchi S. Gezell edi. Dunyo Marksga nisbatan Gezelldan ko'proq narsani bilishi mumkin edi, deb yozgan edi Keyns. XIX asrda Germaniya va Argentinada muvaffaqiyatli savdo faoliyatini olib borgan

Gezell o'zining sotuvlari, insonlar ehtiyoji yoki mahsulotlar sifatiga emas, balki aksariyat «pullarning «baho»si (ya'ni foizlar bilan)ga bog'liq ekanini asos qilib olgan holda, foiz undirishni qoraladi. Pullar davlat xizmatchisi bo'lishi lozimligi va ulardan foydalanganlik uchun to'lov undirilishi shartligi to'g'risidagi Gezellning takliflari Avstriya, Fransiya, Germaniya, Ispaniya, Shveysariya va AQShda «bosma harf harakati» shiori ostida tajribalarga keng yo'l ochdi, lekin u milliy banklarning monopoliyasiga xavf sola boshlagach, ushbu tashabbuslar butkul bostirildi. Gannover universiteti professori M. Kennedi (1995) foizlar undirishning eng ashaddiy zamonaviy tanqidchilaridan biri hisoblanadi va Gezell g'oyalariga asoslanadi. Uning fikricha, «foizlar undirish... bizning ijtimoiy tarkiblarga saratonkabi ta'sir ko'rsatadi». U «inflyatsiyadan xoli foiz va pullar» masalasini muhokama qiladi, bank amaliyotiga – «salbiy» foiz stavkasi mexanizmiga o'xshash harakat qiluvchi, pul aylanmalari uchun pul qiymatidagi to'lovlar kiritishni taklif etadi.

Nihoyat, XX asr boshidagi zamonaviy iqtisodiyot maktablaridan biri, ya'ni Duglas (1924), Fisher (1935), Simons (1948) va Soddi (1926)lar foizlar hisoblash amaliyotini tanqid ostiga oldilar. Ularning umumiy asosiy nuqtai nazari shundan iboratki, tijorat banklari uchun pullarni monopoliyada ushlab turish yoki kreditni yaratish jarayoni umuman noto'g'ri va maqbul emas. Banklarning pullar uchun hech qanday muqobil xarajatlar qilmasdan yoki hech bir talafotsiz foiz hisoblashlari, noaxloqiy va qalloblik amaliyotidan o'zga narsa emas.

Kredit-pul foizlari jamiyatda boqimandalik kayfiyatini yaratadi va pul kapitali egalarning quyushqondan chiqishlariga olib keladi, shu bois boylar va kambag'allar o'rtasidagi tafovut kengayishda davom etadi. Alloma Yusuf Alining fikricha, «qonuniy savdo va sanoat xalqlar va insonlarning barqarorligi hamda ravnaqini oshiradi, sudxo'rlik vositasiga qaramlik esa bekorchilar, shavqatsiz qonxo'rlar va befoyda shaxslarning paydo bo'lishiga yordam beradi, xolos, ular o'zining shaxsiy farovonligini ham bilmaydi, binobarin, aqldan ozganlarga o'xshaydilar».

Riboning mohiyatini yaxshisi, iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalangan holda tushuntirish lozim. Qo'shimcha qiymat – sotib olingan mahsulot qiymati (ya'ni har bir ishlab chiqaruvchi (firma) boshqasidan sotib olgan tovarning qiymati) va uni sotishdan kelib tushgan umumiy tushum o'rtasidagi farqdir. Pulga doir qo'shimcha qiymat sof moliyaviy bitimlar bilan bog'liq. Voqelikdagi tovar yoki xizmatlarning to'lovini ta'minlamaydigan moliyaviy vositalarni olish va sotish ham unga kiradi. Moliyaviy vositalar xarid bahosi va ularni sotish bahosi o'rtasidagi farq o'zida pullik qo'shimcha qiymatni ifodalaydi. Bu bitimlar YAIM (yalpi ichki mahsulot) miqdorini o'zgartirmaydi hamda iqtisodiy agentlar o'rtasida pul mablag'larini qayta taqsimlash natijasi hisoblanadi. Manashu pullik qo'shimcha qiymat riboning o'zidir (bir valyutani ikkinchi valyutaga almashtirish va pul o'tkazmalari bundan mustasno – H. H.).

O'z navbatida, pulni voqelikdagi tovar/xizmatlarning qiymat o'lchovi sifatida ishlatish sharoitida, jamiyat va kishilarning barcha zaruriy ehtiyojlari to'laqonli qondiriladi. Shuning uchun faqat tovar ustamasi konsepsiyasini o'zida ifodalovchi voqelikdagi qo'shimcha qiymat yaratilgandagina, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot ta'minlanadi.

Avvalgi olimlarning barchalari pulni almashinuv vositasi, qiymat o'lchovi va hisob-kitob birligi sifatida ko'rib chiqqanlar, lekin uning jamg'arma vositasi sifatidagi vazifasini rad etganlar. Barcha yakkaxudolik yo'nalishlarida foiz asosida kreditlash taqiqlangan edi, ushbu mashg'ulot adolatsizlik hisoblangan va noshukurlik qilish deya baholangan, chunki pullar pulning o'zi uchun emas, boshqa maqsadlar uchun yaratilgan. Qur'on savdo va tijoratda ishtirok etish hamda ribo vositasida daromad olish o'rtasidagi tafovutni aniq ko'rsatib bergan. Ribo konsepsiyasi eng avvalgi fiqhshunoslar, olimlar va amaliyotchilar tafakkurida, shubhasiz, ravshan edi. Uzoq vaqt mobaynida, asosan qog'oz pullar paydo bo'lguniga qadar aksariyat shariat bilimdonlari ribo haqidagi masalani doimo almashinuv bitimlari talqinida, ya'ni tovar yoki xizmatlarni oddiy ayirboshlash yoki sotish sifatida ko'rib chiqqanlar. Faqat ayrim olimlar ushbu predmetni qarz shaklida muhokama qilganlar.

Pullar «ehtimoliy» kapital sifatida ko'rib chiqiladi, ya'ni ular amalda ishlab chiqarish faoliyatini yurgizish uchun boshqa resurslar bilan uyg'unlashgandagina kapitalga aylanadi. Islom pullarning vaqtinchalik qiymatini tan oladi, faqat buning uchun ular «ehtimoliy» kapital sifatida emas, balki voqelikdagi kapital sifatida ishtirok etishlari lozim.

Shariat riboni ikki shaklga ajratadi, ya'ni:

a) pullarni pulga ayirboshlashdagi riboda nasiya ribosi yuzaga chiqadi, bu yerda ayirboshlash kechiktirilgan yoki sekinlashtirilgan bo'ladi va bu bugungi kun moliyaviy amaliyotlarida tatbiq qilinayotgan qo'shimcha to'lov uchun sabab hisoblanadi.

Muddatida yoki undan avval to'lanadigan asosiy qarz va butun miqdordan kelib chiquvchi o'zgaruvchan foiz yoki o'rnatilgan daromad bo'lishi yoxud kredit olishning sharti sifatida undirilishi lozim bo'lgan sovg'a yoki xizmatga bog'liq hisoblanishidan qat'i nazar, ularga nisbatan shariat taqiqi tatbiq etiladi;

b) fazl ribosi yanada nozik hisoblanadi va u qo'lma-qo'l yoki barter almashinuvi bilan bog'liqdir. Taqiq Payg'ambar sallollohu alayhi vasallamning hadislarida talabidan kelib chiqadi, unga ko'ra tovarlar pulga ayirboshlanishi lozim, barter orqali ayirboshlashda tovar sifatida farqlar bo'lishi mumkin, bu esa adolatsiz ko'payishga olib keladi. Fazl ribosi konsepsiyasi «Eski Ahd»dagi oziq-ovqatni qarzga berishdagi o'sishga qo'yilgan taqiqqa (Levit, 25:37) g'oyat o'xshaydi. Bugungi kun bozorlarida ayirboshlash pullar vositasida amalga oshadi, fazl ribosining dolzarbligi pasaygan ko'rinadi, lekin konsepsiya mohiyatining mana shunday holatlarga tatbig'i saqlanib qoladi. Moliyaviy amaliyotlardagi riboga diqqatni jamlagan holda, endi ushbu atamaning yanada rasmiy ta'rifini tiklash mumkin. Shariatga ko'ra, kredit muddatini uzaytirish yoki kredit olish uchun shartlashuv sifatida, qarzdor tomonidan asosiy miqdor bilan birgalikda kreditor (qarz beruvchi)ga to'lanishi lozim bo'lgan ribo texnik jihatdan «ustama»ga kiradi.

Islomiy moliyaviy bitimlarda pul (foiz) uchun pullar (kredit)ni sotish mumkin emas. Shu bilan bog'liq ravishda ribo g'arb bank-moliya ishining asosiy xususiyati hisoblanadi va yuqorida sanab o'tilgan barcha belgilarni o'zida aks ettiradi.

G'orar. Moliyaviy bitimlarda g'orar ribodan keyingi eng muhim tarkibiy qism hisoblanadi. Oddiy tilda aytganda, g'orar axborotdan bexabarlik muammosining natijasi sanaladi va shartnomada nazorat yoki axborot yo'qligi sababli vujudga kelgan har qanday noaniqlikka daxldordir. Boshqa (hamkor) lar tomonidan yashirilayotgan yoki tomonlarning hech biri nazorat qilish imkoniga ega bo'lmagan bitim predmeti g'orar hisoblanadi yoxud u bitim predmetining ayrim qismlari to'g'risidagi ma'lumotlarga taalluqli bexabarlik sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

Barcha islomiy tijorat bitimlaridagi adolat tushunchasini e'tiborga olib, shariat songa, sifatga, qayta tiklanishga yoki shartnoma predmetining mavjudligiga nisbatan har qanday noaniqlikni g'orar unsuriga yo'llanma sifatida ko'rib chiqadi. Shunday bo'lsa-da, u fiqhshunoslarga tranzaksiyalardagi g'orar darajasini aniqlash imkonini beradi hamda vaziyatga bog'liq ravishda, ular bitimni amalda yoki kuchdan qolgan deb e'tirof etishlari mumkin. Shariat g'orarni taqiqlagan holda, islomgacha bo'lgan ko'plab almashinuv bitimlarini, ular yuqori darajada noaniqlikka duchor bo'lganliklari yoki keraksiz tortishuv va nohaqliklarga sabab bo'lganlari bois va noaniqlik bitim tomonlarining biri yoki ikkalasiga ma'lum bo'lmagani sababidan, man etadi. Aksariyat holatlarda g'orarni, bitimlardagi sotish obektlari va ularning bahosini aniq ta'riflash yo'li bilan keraksiz noaniqlikni bartaraf etish orqali yo'qotish mumkin. Yaxshi hujjatlashtirilgan shartnoma ham g'orarni bartaraf etishga ko'mak beradi. Kitobning davomida, keyingi bo'limlarda g'orar to'laqonli yoritib beriladi.

Xatarlarni taqsimlash. Kredit-pul foizlarini undirish man qilingani sababli, sof qarz majburiyatlari tizimdan chiqarib tashlanadi, binobarin, mablag'larni yetkazib beruvchilar kreditorlarga emas, investorlarga aylanadilar. Moliyaviy kapital yetkazib beruvchi va tadbirkor amaliy xatarlar taqsimlanishini foyda va zarardagi ulushlarga almashinib oladilar.

Aktivlar asosida faoliyat. Qarz majburiyatlarini man etish va xatarlar taqsimlanishini rag'batlantirish moliyaviy va real sektor o'rtasidagi bevosita aloqa mavjud bo'lgan adolatli iqtisodiy tizimni tiklaydi. Natijada tizim «mavjudlilik» jihatini joriy etadi, u tayanch aktiv bilan bevosita moliyalashtirish orqali shunday munosabatda bo'ladiki, moliyaviy amaliyotlar real sektordagi faoliyat bilan aniq va uzviy bog'liq bo'ladi. Voqelikdagi aktiv samaradorligi va uni moliyalashtirish uchun ishlatiladigan kapital aylanishi o'rtasida uzviy aloqa mavjud bo'ladi.

Chayqovona faoliyatni taqiqlash. Islomiy moliyaviy tizim o'ta yuqori darajada jamg'arishga to'sqinlik qiladi va haddan tashqari noaniqlik, qimor o'yinlari va xatar ishtirokidagi amaliyotlarni man qiladi.

Shartnomalarning daxlsizligi va egalik huquqining saqlanishi. Islom shartnoma majburiyatlarini qo'llab-quvvatlash va ma'lumotlar ochiqligini zaruriyat sifatida ko'rib

chiqadi. Ushbu vazifa axborotdan bexabarlik va vijdotsizlik (aldanib qolish) bilan ish yuritish xatarini pasaytirish uchun mo'ljallangan. Islom egalik huquqi saqlanishiga katta e'tibor qaratadi, davlat va jamiyat, fuqaro huquqlari o'rtasidagi tenglikni aniqlaydi va shaxsning egalik huquqiga tajovuzni mutlaqo man qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati:

1. M. Ali. The Emerging Islamic Financial Architecture // Fifth Harvard University Forum on Islamic Finance: Islamic Finance: Dynamics and Development. 2000.
2. M. Tiby. Islamic Banking: How to manage risk and improve profitability / A. M. Tiby – J. Wiley&Sons – 2010.
3. Islomiy moliyalar bo'yicha eng zarur kitob (Kabir Hasan, Mervin Lyuisning «Handbook of Islamic banking» kitobi ingliz tilidagi nusxasi tarjimasi). – Ostona: TOO «Istisna'a Corporation», 2011. – 452-b.
4. Islomiy sug'urtalash: №26-shariat standarti: inglizchadan tarjima / Islomiy moliyaviy muassasalar buxgalteriya hisobi va auditi
5. <http://www.mf.uz> – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining rasmiy sayti.